

**ПРАКТИКА МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ЕКСКУРСІЙ
У КИЇВСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ В 1920-х рр.
Публікація документа**

До 120-річчя від дня народження Ф. Л. Ернста

О. Сторчай. Практика мистецтвознавчих екскурсій у Київському археологічному інституті в 1920-х рр. (публікація документа).

Стаття присвячена діяльності Київського археологічного інституту (1917–1924), який був одним з найавторитетніших навчальних і наукових закладів Києва, де важливе місце у навчальному процесі та науково-дослідній роботі займали експедиції (екскурсії) з історії, археології й мистецтва України, що підтверджує архівний матеріал — «Екскурсія до Чернігова Київського Археологічного інституту 27/VI — 1/VII 1923 р.».

Ключові слова: Київський археологічний інститут, екскурсія до Чернігова, Ф. Ернст.

О. Сторчай Практика искусствоведческих экскурсий в Киевском археологическом институте в 1920-х гг. (публикация документа).

Статья посвящена деятельности Киевского археологического института (1917–1924), который был одним из самых авторитетных учебных и научных заведений Киева, где важное место в учебном процессе и научно-исследовательской работе занимали экспедиции (экскурсии) по истории, археологии и искусству Украины, что подтверждает архивный материал — «Экскурсия в Чернигов Киевского Археологического института 27/VI — 1/VII 1923 г.».

Ключевые слова: Киевский археологический институт, экскурсия в Чернигов, Ф. Эрнст.

O. Storchay. Practice of art excursions in Kyiv archaeological institute in 1920th (publication of a document).

The article is devoted to activity of Kyiv archaeological institute (1917–1924) which was one of the most authoritative educational and scientific establishments of Kyiv, where an important place in educational process and research work was occupied by expeditions (excursions) on history, archaeology and art of Ukraine. This fact is confirmed by the archived material "Excursion in Tchernihiv of the Kyiv archaeological institute in 06/27–07/01.1923".

Keywords: Kyiv archaeological institute, excursion in Tchernihiv, F. Ernst.

Київський археологічний інститут (1917–1924; далі КАІ) був одним з найавторитетніших навчальних і наукових закладів Києва, де важливе місце у навчальному процесі та науково-дослідній роботі займали експедиції (екскурсії) з історії, археології й мистецтва України. Методика викладання в КАІ, зокрема історії мистецтва, полягала в поєднанні лекцій, семінарів та екскурсій, які провадили відомі фахівці. Це й забезпечувало високий рівень підготовки студентів до науково-практичної праці. Викладали у Київському археологічному інституті: Д. В. Айналов, В. М. Базилевич, Ю. А. Берлінер, М. П. Василенко, С. О. Гіляров, О. С. Грушевський, В. Ю. Данилевич, А. В. Дахнович, Л. П. Добровольський, М. В. Довнар-Запольський, В. З. Завитневич, В. М. Зуммер, Ф. Л. Ернст, І. М. Каманін, К. В. Квітка, П. В. Клименко, В. Є. Козловська, Ф. О. Колодій, В. О. Кордт, А. Ю. Кримський, Б. Г. Курц, А. М. Лобода, М. О. Макаренко, Г. А. Максимович, С. І. Маслов, М. М. Могилянський, В. Л. Модзалевський, І. В. Моргілевський, В. В. Міяковський, Г. Г. Павлуцький, М. М. Пальмов, В. О. Пархоменко, Н. Д. Полонська, В. Д. Прилуцький, А. В. Стороженко, П. П. Смирнов, В. О. Розов, П. А. Тутківський, Д. М. Щербаківський, Ф. І. Шміт та інші. Як видно з цього переліку імен, до викладання в Інституті були залучені видатні вчені, у тому числі провідні тогочасні мистецтвознавці, наукові праці яких вивчаються й зараз.

Дослідження діяльності Київського археологічного інституту тільки розпочато. Варто з невеликої кількості публікацій, присвячених Інституту, відзначити дві ґрунтовні статті, написані на основі великого масиву архівного матеріалу: «Перший вищий навчальний заклад

Ф. Ернст

архівного профілю в Україні (З історії Київського археологічного інституту)» І. Матяша та «Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту» Л. Константинеську [1]. Діяльності цього закладу також приділили увагу С. Білокін у монографії «В обороні української спадщини. Історик мистецтва Федір Ернст» у зв'язку з екскурсіями за участю Ф. Ернста [2] та О. Нестуля у своїй праці «Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні» [3], де автор коротко зупиняється на історії створення Інституту.

До КАІ приймалися особи з вищою освітою (безвищої освіти — тільки вільними слухачами). Курс навчання був трирічним, тобто — це була післядипломна фахова освіта. На першому курсі читалися лекції і провадилися практичні заняття; на другому — студенти продовжували слухати лекції, але працювали переважно за семінарською системою, вивчали фонди бібліотек, архівів, музеїв, брали активну участь у наукових екскурсіях; третій курс присвячувався написанню і захисту дисертації, практичним заняттям з однієї з дисциплін, колективній науково-дослідній роботі.

Така форма навчання — лекції, семінари, практичні заняття, науково-дослідна робота —

сприяла підготовці високопрофесійних наукових кадрів, а в цілому — розквіту гуманітарних наук, зокрема вітчизняного мистецтвознавства.

«Поява такого закладу в Києві 1917 р., — зазначає Л. Константинеську, — була соціальним замовленням і свідчила про достатній рівень наукової і громадської зрілості суспільства, а також була зумовлена загальним рівнем гуманітарної науки кінця XIX — початку XX ст.» [4]. (Тобто рівень розвитку тогочасної вітчизняної гуманітарної науки був досить високим).

Київський археологічний інститут був утворений за найкращими зразками західноєвропейської гуманітарної школи. З цього приводу Л. Константинеську зазначає, що у Західній Європі в гуманітарно-педагогічній галузі склалося кілька наукових шкіл, об'єднаних однією програмою *Ecole*, яка передбачала поглиблене вивчення національних і всесвітніх пам'яток історії та культури. Вона поділяє ці інституції за методикою та внутрішньою організацією науково-педагогічної діяльності на два типи, де Київський археологічний інститут відноситься до другого типу. Це були школи, основною метою яких була підготовка самостійних фахівців-дослідників: археологів, архівістів, працівників музеїв та бібліотек для роботи в державних або приватних закладах [5]. Уперше в Західній Європі такі школи з'явилися у Франції в 1821 р., а згодом вони виникли у Мюнхені, Неаполі, Мілані, Венеції. Показово, що фахівці з дипломом *Ecole* мали привілеї посідати посади в державних архівах, музеях, бібліотеках [6].

На жаль, тема студювання теорії і історії мистецтва в Київському археологічному інституті досі не досліджена (тим паче, що в Інституті була створена мистецтвознавча кафедра); нема і монографічного дослідження історії його діяльності. Тим часом Інститут відіграв важливу роль у розвитку національної гуманітарної школи, зокрема мистецтвознавчої. Як відомо, у Київському університеті Г. Павлуцький викладав історію російського, українського та західноєвропейського мистецтва, але університетською програмою не передбачалася така кількість навчальних годин на спец. курси, семінари і екскурсії як у КАІ. Варто нагадати, що Г. Павлуцький на час існування КАІ був єдиним викладачем університетської мистецтвознавчої кафедри, та й Інститут був створений як заклад післядипломної фахової освіти. Крім того, у новоствореній Академії мистецтв (далі Інститут пластичних мистецтв) не було утворено кафедри теорії і історії мистецтва (читалися тільки курси лекцій з історії мистецтва), така

кафедра була утворена саме в КАІ. Тому розробка теми історії розвитку мистецтвознавства в КАІ на часі.

У Київському археологічному інституті ґрунтовно вивчалася історія українського і всесвітнього мистецтва з метою підготовки вітчизняних фахівців — мистецтвознавців. Інститут мав відділ історії мистецтва, а з 1922–1924 рр. отримав статус Київських археологічних курсів при науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства. Згідно з архівним матеріалом, у 1919 р. на мистецтвознавчому відділі викладалися такі основні курси: історія українського мистецтва, історія східного мистецтва, історія античного мистецтва, історія середньовічного мистецтва, історія візантійського мистецтва, історія мистецтва Ренесансу, історія нового мистецтва, історіографія мистецтва, сфрагістика, методологія історії мистецтва, методологія археології, енциклопедія архітектури, художньо-антикварна справа, історія орнаменту, книжковий орнамент і мініатюра, геральдика, нумізматика, декоративне мистецтво, історія графічного мистецтва, музезнавство, історія і теорія стилю, історія і теорія естетики, практичне фотографування, практичні заняття з історії мистецтва, спец. курси з історії матеріальної культури (необов'язкові) [7]. Як бачимо, з цього переліку курсів Інститут давав солідну і всебічну підготовку для наукової і практичної роботи з мистецтвознавства.

Історія мистецтва мала вагому частку в програмах інших відділів КАІ — архівному, провінційних музеїв, архівів та бібліотек, археологічному (з підвідділами передісторичної й історичної археології), бібліотечному, етнографічному [8].

Викладачами були визначні мистецтвознавці: С. О. Гіляров, А. С. Дахнович, В. М. Зуммер, Ф. Л. Ернст, В. С. Кульженко, І. В. Моргілевський, Г. Г. Павлуцький, Н. Д. Полонська, Ф. І. Шміт, Д. М. Щербаківський та інші. Прикметно, у КАІ існувала традиція запрошувати відомих фахівців для читання додаткових курсів (спец. курсів). Але найважливішим було те, що Інститут не був тільки навчальним закладом, важливою складовою його діяльності була науково-дослідна робота (зокрема написання і захист дисертацій) і практичні заняття (в музеях, архівах, на археологічних розкопках, наукові екскурсії тощо).

Запропонований для публікації архівний матеріал — «Звіт про екскурсію Київського археологічного інституту до Чернігова 27 червня — 1 липня 1923 р.» (назва за архівним описом) [9], написаний студентами у жанрі оповідання в легкій іронічно-жартівливій формі, передає атмосферу, яка панувала в Інституті, розкриває стосунки між студентами і викладачами. Але насамперед цей документ демонструє методіку проведення наукових екскурсій (експедицій) КАІ.

Про цю екскурсію ми також довідемося зі звіту Ф. Ернста «Студіювання пам'яток мистецтва м. Чернігова» опублікованого 1923 р. у журналі «Червоний шлях» [10]. Ф. Ернст пише, що протягом чотирьох днів діячами науки та мистецтва м. Києва були проведені дві наукові експедиції до Чернігова. Одна з них була організована Академією мистецтва (Інститутом пластичного мистецтва), друга — Київським археологічним інститутом. Далі він зазначає, що, окрім численних груп студентів з обох інститутів, а також окремої групи від Робітпроса, в екскурсіях брали участь: художники-професори Академії мистецтва — М. Л. Бойчук, Л. Ю. Крамаренко, В. Г. Кричевський, музейні діячі та історики мистецтва — А. С. Дахнович, В. М. Зуммер, М. О. Макаренко, А. Ф. Середа, Ф. Л. Ернст; історики та архівісти — В. М. Базилевич, В. В. Міяковський, В. О. Романовський, П. П. Смирнов; історик архітектури І. В. Моргілевський, археолог П. П. Курінний.

Про завдання і мету цієї екскурсії зазначається у монографії С. Білокона: «У червні 1922 р. він (Ф. Ернст. — О. С.) узяв участь в експедиції київського археологічного інституту до Чернігова. Крім вивчення пам'яток мистецтва й старовини, метою експедиції була підготовка «молодих кадрів нових дослідувачів мистецтва, які студіюють мистецтво не по книжках — як це часто робиться й досі — а безпосередньо по оригіналах» [11].

Така форма навчання, як екскурсії (різновид практичних занять), надзвичайно важлива у підготовці фахівців, де під керівництвом професорів Інституту студенти опановували методи дослідження пам'яток мистецтва на оригіналах, вчилися їх науково обробляти. З цього приводу, а також для характеристики навчальної програми КАІ, в першу чергу для мистецтвознавців, певною мірою будуть доречними витяги з конспекту лекцій В. М. Лазарева «О знаточестве и методике атрибуций»: «Знаточество необходимо любому историку искусства, серьезно занимающемуся наукой. Строго говоря, всякий историк искусства должен быть знатоком изучаемого им материала. Только тогда он сможет двигать науку. Если же

он будет черпать свои знания только из чужих книг, он останется простым компилятором». «Каковы основные предпосылки знаточества: 1) влечение к непосредственному общению с произведением искусства. «Отдаваясь воздействию произведения, мы переживаем процесс творчества и принимаем в нем участие» (Фридендер); 2) чувство качества (Qualitätsgefühl); 3) острая память; 4) прирожденный дар охватывать и запоминать характерные детали; 5) основательное знакомство с подлинником и доскональное знание материала (Autopsie) (работа не по фотографиям); 6) путешествия; 7) архив фото; и, конечно, талант. «Глаз как контроль! Побеждает тот, у кого больше фотографий» (Ф. Дзери)» [12].

Результати екскурсії до Чернігова виявились досить плідними. Було оглянуто і вивчено давньоруські архітектурні пам'ятки XI–XII ст. (зокрема Спаський собор), архітектуру XVII–XVIII ст. (собор Троїцького монастиря, Катеринівську церкву, т. зв. дім Мазепи та ін.), іконостаси, окремі ікони (зокрема ікону «Чудо Єлецької Богородиці»), художні вироби з металу (між ними врата Борисоглібського собору), збірки п'ятох музеїв тощо. Закінчилася екскурсія спільним засіданням чернігівської філії Українського наукового товариства та Київського археологічного інституту, на якому Ф. Ернст виголосив доповідь «Чернігівське мистецтво XVII–XX ст.».

Отже, як зазначалося, значення таких екскурсій у навчальному процесі важко переоцінити. Під час таких екскурсій студенти вчилися працювати з оригінальними творами мистецтва під керівництвом відомих учених-педагогів.

Архівний документ

Екскурсія в Чернігов Киевского Археологического института
27/VI — 1/VII 1923 г.

Посвящение: «Барочно-порочному» Федору Людвиговичу Эрнсту.
От издателей.

Настоящая рукопись была найдена делопроизводителем по учебной части Киевского Археологического Института Львом Кистьяковским 7 июля 1923 г. в помещении канцелярии Института перед собранием черниговских экскурсантов. Автор рукописи неизвестен, но, по некоторым данным, описание экскурсии — плод коллективного творчества.

Киев, июль 1923 г.

Отчет экскурсии Киевского Археологического института в город Чернигов 27/VI — 1/VII 1923 г. под руководством:

1/ Геральдико-сфрагистического профессора и режиссера водевильных постановок, отыскавшего в родословной каждого из слушателей К.А.И. по паре подлинных, древних, фамильных гербов;

2/ Испано-мавританского профессора, в душе полутайного хироманта, в жизни возрождающего практическую филантропию;

3/ Иконно-графического, Ивано-Врубелевского профессора, отдавшего свои глаза вместе с сердцем в аренду всем чердакам с остатками великокняжеской пыли, перпетум-мобиле (перпетуум-мобиле [лат. *perpetuum mobile*] — вічний двигун. — О. С.) экскурсии, останавливающегося только из-за несовершенства организмов экскурсантов;

4/ Профессора малороссийско-литовской эпохи, неустрашимого всероссийского купальщика и умелого архивного книголова;

5/ Барочно-порочного профессора, тайного поклонника культа Сафры, лучшего знатока семейных отношений великих людей киевского барокко;

6/ Северяно-скандинавского профессора, начавшего свою экскурсионную карьеру в качестве скромного гостя, похитившего вскоре «цвет женской археологии»; и 7/ другого гостя, допотопного гробокопателя, состязавшегося с первым в похищении у постоянных владельцев К.А.И.-ских дум, все тех же будущих палеолитических величин.

Археологические элементы, послушные приказу делопроизводителя по учебной части К.А.И., паныча Льва Кистьяківського, красные, запыхавшиеся, нагруженные, собрались со всех концов г. Киева к трем с половиною часам на пристань, но он, паныч Лев, изволил прибыть на извозчике лишь после пяти часов. Наконец, все негодование и волнение окончены. Пользуясь особой привилегией, раньше всей публики, вползали археологи с работпросцами гуськом на пароход и, дезорганизованно рассыпавшись по всему пароходу, лишь постепенно снова сплотились на носу палубы к большому неудовольствию рулевых. Не менее двух раз в час приходилось рулевому напоминать, что археологические тела не прозрачны и,

то еще спасибо тем, кто замечая его движение, уже заранее криком «рулевой благодарит» складывали эти непрозрачные тела. Но и везде, и во всем чувствовался непоколебимый дух и энергия нашего Перпетум мобиле. Чтобы археологи не прожигали даром времени, за коллоквиумом по киевским памятникам, последовали летучие лекции наших профессоров — летучие, потому что ветер, подстерегая каждое слово, часто заставлял их лететь по своему усмотрению, вовсе не в уши слушателей. Кроме того, не будучи приготовленными к умным занятиям на пароходе, некоторые элементы не могли собраться с мыслями и слушать или, по крайней мере, не мешать другим, чем и объясняется благодарность проф. Зуммера, высказанная одной из слушательниц К.А.И. за то, что она «не вносила дезорганизации», правда лишь во время его лекции.

Как бы то ни было, перед нами прошла вся история Чернигова и его памятников, рассказанная всеми нашими профессорами, за исключением одного, не снизошедшего или, точнее сказать, не поднявшегося до нас проф. Ф. Л. Эрнста. Правда, он имел благое намерение сделать это на следующее утро и не его вина, — что по странному свойству сонных бактерий все они спустились в третий геологический пласт, в котором залегало большинство наших профессоров, и не дали им возможности открыть глаза раньше полудня. Зато свободные от них элементы двух первых пластов бодрствовали не только утро, но и большую часть ночи.

В начале вечера, пользуясь уходом большинства профессоров и самого перпетум мобиле, готовившего умы экскурсантов к восприятию черниговских великокняжеских кирпичей, легкомысленные элементы К.А.И. вздумали объединить свои разрозненные атомы хорovým пением. Но, увы! Без вдохновителя экскурсии даже к этому они были неспособны.

Тогда же Андрей Черный с помощью своего родича — изгоя Ростислава, удачно закинули на палубе вместо сетей свои шесты и уловили две жертвы, которые с тех пор лишились права спать после 7 часов, слушать часть лекций и обязаны были лазить не весть куда или же, по крайней мере, быть зрителями всевозможных акробатических упражнений.

Не взирая на спустившуюся над тихой Десной ночь и страшное, сверхчеловеческое желание спать, свежий бодрый воздух черниговских степей гнал все залетные бактерии сна все в тот же третий профессорский пласт парохода. Из-за легкомыслия некоторых элементов, не запасшихся теплым, ярко проявились филантропические наклонности одного из профессоров вообще не покидавшего в трудные минуты своих слушателей. Кроме того, ночь выяснила сепаративные, парные и коллективные стремления археологов. Когда бодрая свежесть стала сдаваться могущественному желанию археологов спать, на помощь пришел дождь и прогнал всех во второй пароходный пласт. Без свежего воздуха все археологические элементы моментально увяли, не найдя даже мест для своих отяжелевших голов. Печальными и разрозненными теньями бродили они среди бодрого, выпавшегося в I-ом классе рафинированного проса, вплоть до одновременного появления на горизонте профессоров и Чернигова.

Все еще несчастные и удрученные своими тягестями бедные археологи вместе с тем же рафинированным просом были брошены «начальством» около дома Мазепы на удивление и возмущение гуляющих черниговцев и добросовестных их собак. Предприимчивая публика рафинированного проса добыла себе комфортабельное помещение с десятью лишними кроватями, но, несмотря на их великодушное предложение, бедные, но гордые археологи дружно пренебрегли сими благами во имя археологической солидарности. Покорно поплелись они в свои два класса бывш. женской гимназии. Эгоистически настроенные мужские элементы археологов, пользуясь правом сильного, захватили комнату с остатками пластической соломы. Боевые амазонки археологического типа, пользуясь удобным моментом, дали решительное сражение, результатом которого явились груды соломы в женской комнате, а самоотверженные соломенные защитники лишились кроме соломы своих отточенных ногтей, а взамен их приобрели дырки на рубашках.

Более тяжеловесные и серьезные единицы археологов удовлетворились для омовения от пароходной чистоты водопроводными кранами, более подвижные и молодые, задрапировавшись купальными костюмами, двинулись на Десну, выводя ее из берегов массой одновременно погружающихся в ее воды непрозрачных археологических тел.

Едва утолили все свои уже черниговские аппетиты и направились к своей соломе, как в коридоре их встретил трубой архистратиг Всеволод, оповещающая о выходе экскурсии к Спасу [13].

Не успевали археологи, страстно желавшие принять горизонтальное положение, упасть на зеленую траву у ног «рассказывающего профессора», как его неутомимый дух мчал вперед или опять назад, сбивая всех с толку и с ног. Благополучно покончив со Спасом, перешла экскурсия к Борису и Глебу. Не удовлетворившись, подобно всем благовоспитанным людям, осмотром доступных частей храма, дикие археологи увлекая за собой еще доверчивое просо, бросились вслед за своим Перпетум мобиле через покрытые великокняжеской пылью и паутинами чердачные заграждения созерцать величие византийских подкупольных пространств. Веское, но не своевременно высказанное слово, еще мало опытного в членовредительных экскурсиях профессора, чуть было не создало панической давки среди чердачных препятствий, благодаря легко воспламеняющемуся и экспансивному баловню Археологического Института, его необходимой единицы Крика. Но низкий бас Зуммера быстро восстановил порядок.

Достигнув, наконец, солнечного света, некоторые из археологических элементов так поддались радостному чувству жизни, что стали безмерно восхвалять благоразумие двух отказавшихся, по их мнению, от наслаждения побывать в подкупольном пространстве. Не стесняясь бранили они зато всех остальных. К ужасу одной из наиболее энергично работавшей языком археологички один из по недоразумению восхваляемых ею профессоров, покорно выслушав все лестные отзывы, расточаемые по адресу не бывших на чердаке, поблагодарил за откровенную прямоту и стал делиться впечатлениями от знаменитого чердака. Наконец, на несколько минут археологам удалось принять горизонтальное положение во время созерцания полусферических куполов Спаса, под чтение гимнов Перпетум тем же куполам. День был закончен обще-коммунальным чаем, дипломатической добычей не хватавшего количества соломы и мертвым сном измученных археологов. Даже разразившаяся гроза и ручьи воды, стекавшие с окон на некоторых экскурсантов, не могли окончательно прогнать их сладкого сна. С наступлением серого утра, среди горизонтально распростертых на тощей соломе археологических элементов, началось движение, развивавшееся параллельно в диаметрально противоположных направлениях. Черниговские Марфы озабоченно собирали кувшины и корзины, отправляясь на ранний базар; вдохновенные Марии, изловленные шестью спецов, вооружившись карандашами, отправлялись на героические подвиги; неутомимые, веселые, неустрашимые купальщики — к себе на Десну. К девяти с половиной часам, когда на столе зашумел коммунальный солидный самовар, принесенный двумя парами профессорских рук, чувствуя приближение урочного часа, археологические элементы начали собираться воедино. Обжигаясь и толяясь, утоляли археологи свой солидный аппетит, готовясь отжаться на умучение своему Перпетум мобиле. Увы, просо рассыпалось по гимназическим коридорам слишком аккуратно. Перпетум мобиле, обдавая не успевших гневными взорами, встал во главе шествия, и экскурсия растянулась вдоль тенистых, мокрых от дождя улиц Чернигова. Опоздавшие догоняли ушедших вперед, не взирая на свои пороки сердец (рекомендуется молодым медикам обратить внимание на новый способ излечения порока — черниговским воздухом и Зуммеровским режимом).

В музее Тарновского впервые ярко определились национальные тенденции археологов [14]. Национальное большинство официальной У.С.С.Р., представленное в экскурсии, увы, меньшинством, явно проявило сепаративное настроение: одинокие и парные археологические элементы, помимо даже своего желания, сгруппировались в круг и загоревшимися глазами впивались в «шаблю Мазепы або Хмеля», то в «пернач зрадника Кочубея». Какая крамола ковалась в их сердцах — нам знать не дано. Петроградские и московские музеи, в всяком случае, стояли им поперек горла. Пятилистная коммуна, подкрепляя себя аршинными картинками после каждого музея и церкви, бодро шествовала впереди всех. Гвоздем этого дня оказался музей быта с его бесподобными, но смертоубийственными надписями над невинными вещами [15]. Прочитав подобную надпись, археологи отскакивали от вещей с легкостью резинового мяча, готовые от наплыва разных чувств упасть к ногам почтительного и подобострастно глядевшего на них директора музея, создателя этих премудростей, скромно сознавшего, что он не справился бы без помощи таких компетентных лиц, как напр. Ф. Л. Эрнст. Одна из восторженных и наивных просянок поспешила выразить свое удивление и преклонение пред такой мудростью Ф. Л., чем привела его в непонятное неистовство. Остальные неблагодарные археологи чуть не полегли костью, как жертвы смеха, у дверей музея.

Следующий за этим археологический музей прошел бы совсем прилично, если бы не две

кривоногие скамейки, способные ритмично раскачиваться, магнитно притягивавшие уже достаточно измученные тела археологов. К несчастью, эти ритмические звуки приводили в ярость увлеченных пылью веков профессоров и смущали благоспитанное просо.

При дальнейшем осмотре церковей лишь в Пятницкой церкви представилась возможность обследовать чердак с заклеянными кирпичами. Тут же окончательно сказалась полная археологическая неподготовленность несчастного проса. Никто из них не рискнул больше подвергнуть свою жизнь опасности. Подавленные массой изъеденных крысами бумаг, скромно прошли экскурсанты по длинным, многоэтажным рядам архива в доме Мазепы. Лишь в подzemелье Кочубея оживилась археологическая публика, стремясь найти хоть кусочек цепи или какого-нибудь орудия пытки, а также тайный подземный ход в город. Чтобы рассеять тяжелое впечатление от неудачных поисков, археологам было предложено осмотреть один из доисторических тетушкиных сараев. Археологические спины, служившие путеводною звездой для всегда опаздывающих элементов, скрылись на этот раз на их глазах неведомо куда, лишив их, таким образом, этого утешения.

За вечерним чаем, пользуясь отсутствием самого легкомысленного элемента <из> студентов и профессоров, были выстроены оставшимися дивные, в строго археологическом стиле, воздушные замки. Уже давно начавший покорять археологические сердца профессор, вскружил теперь окончательно и их головы, предложенными им раскопками очаровательного, манящего белыми цветами курганчика.

Шумный возврат купальщиков, повернув в одну секунду всю комнату вверх дном, не помешал уже сплотившейся компании объединиться в более отдаленном и теплом углу комнаты.

Многим снились в эту ночь раскопки... На третий день, достаточно уже поджаренные и сияющие археологи, живописно рассыпались по улицам Чернигова, продефилировали перед всем смущенным населением города, направляясь к Троицкому монастырю. Группами окружали они своих новых любимцев из среды профессоров и жадно ловили все их рассказы о каждом действительно или мнимо замечательном памятнике. Случалось даже, что по недоразумению поклонялись могиле вовсе не замечательных людей.

Вверх стремительная сила археологов не пропустила возможности подняться на Троицкую колокольню, тем более что в самом монастыре не было подходящих для таких упражнений чердаков [16]. Неудержимому стремлению студентов осмотреть ново вырытые пещеры Алипия [17], устоял лишь один неумолимый профессор Романовский. Воистину замечательную картину представляла собой экскурсия, шествующая с зажженными свечами и разинутыми от изумления ртами, по расписаным пещерам. Лишь одному из в <...> рафинированному просу так надоело разнообразие орнаментов, что он, возмущая всех, стремился всей своей нервной системой скорее выйти из пещер. Зато истинная археологичка почувствовала там совершенное исцеление от мучившего ее головокружения.

После Елецкого монастыря на Черной могиле представилась, наконец, возможность на более или менее продолжительное время принять горизонтальное положение под чудные скандинавские сказки. По дороге же к обеду выяснились вполне демократические и аристократические наклонности экскурсантов, но волею судеб на сей раз, они все были соединены у знаменитых поваров. Вообще этот самый богатый впечатлениями день ознаменовался еще небывалым событием: неугомонное Перпетум мобиле пожалело своих покорных жертв и дало им целый час на отдых. Затем последовал осмотр музея культа [18], похоронивший в своих символических иконах двух парных, ритмических единиц, и этнографического музея, где также едва не погибла гордая и одинокая, никогда не снимавшая своей блестящей студенческой фуражки, восходящая звезда украинской этнографии, стремящаяся создать в Киеве этнографический музей своего имени, извлекающая ценности разных веков, первым камнем которого был бюст, под тяжестью которого едва она не погибла.

Напившись чаю, с трудом раздирая слипающиеся глаза и даже не распустив, согласно обещанию, по примеру Игоря Северянина, свои длинные волосы, поплелись археологические элементы за своими бодрыми, раздушенными, прифранченными и выбритыми профессорами на торжественное заседание, начавшееся лишь около полуночи. Утомленные всем предшествующим днем, археологические элементы только под сознательной интуицией чувствовали интерес и важность всех докладов, но против их могущественного сна мог

борются лишь гомерический смех. Печально выслушали археологи известие о том, что с таким нетерпением ожидаемые ими на следующий день раскопки, состояться не могут.

Самым ощутительным результатом заседания было начало междуусобицы среди черниговского населения, одна часть которого, видя печать археологии на высоко интеллигентных лицах экскурсантов, падала ниц, распахивала перед ними окна, приветствовала их; другая же, вместе с животными, завидя их, в паническом ужасе бросалась в сторону.

Последний день начался традиционным купаньем, базаром, ведерным самоваром. Каждый приносил дань своему фетишу. В 10 часов на глаза археологов надвинулось бельмо — просо и пришлось, не щадя здоровья, доканчивая завтрак по дороге, мчаться на Северянское кладбище. Коммуна чревоугодников осталась верна себе до последнего часа черниговщины и, конечно, запоздала, увлеченная заготовлением пищи телесной для восприятия пищи духовной. И долго, долго вырастали, татуированные пылью и отягощенные транспортом хлеба стремительные киевлянки пред смиренными черниговцами, досаждая назойливыми вопросами, как пройти к Березкам, совершенно незнакомым старожилам. Но вот и кладбище. Часть экскурсантов, распростершихся трупами на земле, пронзали глазами намеченную к раскопкам могилу и в ответ на дразнящие, кокетливые покачивания обреченного кургана досадливо кусали губы. Свою обстоятельную лекцию П. П. Куринный закончил несколькими фигурами кадрили, избрав своей дамой какую то свободолюбивую козочку, оторвавшуюся от дерева.

С кладбища экскурсанты отправились на городище, где руководители показали археологам несколько дворов 11 века, оказавшихся непроходимыми. Эти новые открытия освежили силы и экскурсанты, помахав платками на почтительном расстоянии к городищу, посвятили остаток дня валам. Не смотря на страшную усталость и отдаленные звуки архистратиговой трубы не падающие духом курганокопатели не могли не взглянуть в последний раз на желтую траву над историческим фундаментом Спаса. Более опытные археологи, не ожидали теперь на пристани прибытия парохода, а наоборот, заставили его и всех провожающих черниговцев дожидаться их пришествия. Более организованные археологи заняли всю корму II-го пласта и нос I-го. На сей раз, рулевые сразу оценили гениальность археологической коммуны, терпели покорно все неудобства и даже оказывали некоторое предпочтение перед остальной публикой.

Едва успел пароход отойти от берегов Чернигова с махающими платками плачущих черниговцев, как Перпетум мобиле возгласил пункты конституции литературно-вокального, чуть не танцевального вечера. Дважды прогнанные с разных мест парохода, машина которого начинала течь <...>, устроились, наконец, все на носу палубы, где и состоялся вечер под аккомпанемент гудков и фейерверка огненных искр. При вдохновенном участии Всеволода Михайловича состоялось даже хоровое пение. По окончании концерта все парные единицы разбрелись по разным частям парохода — кто спать, а кто болтать. Лишь стойкие поклонники свежего воздуха и ночной красоты остались на палубе, но и им для согревания окоченевавших членов пришлось инсценировать пеликана с пеликанятами и усердно выискивать выемки среди плотно сгруппированных археологических тел. Вплоть до Никольской пустыни пользовались археологи привилегией любоваться тихой Десной прямо с крыши парохода. Боясь внести дезорганизацию в среду вновь прибывающей публики, рулевые униженно просили археологов перейти на палубу.

Почувствовав, наконец, под ногами твердую киевскую почву, организованные археологи дезорганизованным криком благодарили своих благодетелей, после чего трогательно простившись, рассыпались по всем направлениям города Киева, вплоть до счастливого сегодняшнего свидания.

1. Матяш І. Б. Перший вищий навчальний заклад архівного профілю в Україні (З історії Київського археологічного інституту) / НАН України. Археографічна комісія. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського // Український археографічний щорічник. — К.: СП «Часопис «Критика», 1999. — Нова серія. Вип. 3–4. — С. 264–290. Константиnescу Л. Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту (Інформативне повідомлення) / НАН України. Археографічна комісія. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської

археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). — К., 1997. — Вип. 30: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. — С. 103–122.

2. Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 204–206.

3. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). — Київ–Полтава, 1994. — С. 124–127.

4. Константинеску Л. Зазначена праця. — С. 103.

5. Там само. — С. 103–104.

6. Там само. — С. 104.

7. Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (Далі: НАФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ), ф. 13–5/326, арк. 7.

8. НАФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, ф. 13–5/326, арк. 5, зв., 6, зв.

9. НАФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, ф. 13–4 / 260. — Експедиція в Чернигов Київського Археологического института 27/VI — 1/VII 1923 г. — Арк. 1–6, зв.

10. Ернст Ф. Студіювання пам'яток мистецтва м. Чернигова // Червоний шлях. — Харків: Друкарня-літографія Книгоспілка, 1923. — № 6–7 (вересень–жовтень). — С. 228–230.

11. Білокінь. Зазначена праця. — С. 205.

12. Лазарев В. О знаточестве и методике атрибуций. Конспекты курса лекций, прочитанных на отделении истории искусства МГУ им. М. В. Ломоносова (1972–1975) // Искусствознание. — М., 1998. — № 1. — С. 43, 44.

13. Для порівняння читаємо у Ф. Ернста: «Особливе зацікавлення викликали, природня річ, дорогоцінні пам'ятки велико князівського будівництва Чернигова, яке обхоплює, як відомо, п'ять будівель XI–XII віків. Порівнюючи з аналогічними київськими будівлями, архітектурні пам'ятки Чернигова краще зберегли свої первісні, ясні й монументальні форми. Тим не менш, не дивлячись на порівнюючи численну літературу, ні одну з них до цієї пори науково не обслідувано, не обміряно, не видало ні слід. Минулого року дослідувач київської Софії І. В. Моргілевський докладно обміряв апсиду чернигівського Спаса, але це — тільки крапля в морі. Докладні пояснення в справі архітектурних форм та будівельних прийомів цих пам'яток давали — в першій екскурсії І. В. Моргілевський, в другій — В. М. Зуммер. Експедиції Академії Мистецтва пощастило примітити в Єлецькій церкві під шаром побілки ясні сліди старих фресок; але обмежились лише констатуванням цього факту — згодом, при кращих обставинах, мабуть вдасться розкрити цілий розпис XI віку — а це буде факт колосального значіння не тільки для історії українського мистецтва, але й мистецтва усього Сходу Європи». Див.: Ернст Ф. Студіювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 229.

14. Ф. Ернст зазначав: «Музейний відділ Чернигівської Політосвіти зараз як раз провадить роботи по реорганізації (в напрямку до спеціалізації або систематизації) чернигівських музеїв. В результаті її Музей Тарновського придбає характер музею переважно т. зв. козацької доби, II Радянський Музей (був. архівної комісії) стане переважно археологічним. Безумовно, обидва музею після такого розмежування сильно виграють в своїй цільності, виставлять на краще місце свої унікальні й заховують подалі хлам (нову віденську порцеляну й т. и.)». Див.:

Ернст Ф. Студіювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 230.

15. Про цей музей Ф. Ернст писав: «Музей побуту є музеєм нового типу, які єсть у Москві та Петербурзі (був. збірки Шереметьєва, Шувалової, Юсупових т. и., в Москві — «Музей 1830-х рр.» т. и.), але на Україні, здається, ще не представлені. Це — художня хатня обстановка українського панства 1-ої половини XIX віку. Тут єсть гарні зразки меблі (переважно червоного дерева), непогані портрети, штихи, гарна серія «руїн» в дусі Піранезі, невеличка збірка порцеляни (особливо Миклашевського та сервіз рідкої фабрики Юсупових), трохи бронзи, фаянсу й т. и. Безумовно, в Чернигові було більше подібних річей, решта, очевидно, загубила під час горожанської війни. Але слід одмітити, що Чернигов перший завів такий музей — ні Київ, ні Харків спеціального музею побуту не мають». Див.: Ернст Ф. Студіювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 230.

16. У Ф. Ернста: «Серед пам'яток архітектури пізнішої доби особливу увагу екскурсантів викликав ніде не виданий собор Троїцького монастиря — величезна будівля другої половини XVII віку, мабуть побудована німецьким богословом і архітектором (дуже цікавою фігурою тих часів) — Адамом Цернікау. І справді, форми цього собору — чисто західні, в дусі пізнього німецького ренесансу. Докладно оглянуто й чудесну Катерининську церкву (початок XVIII віку), звернуто також увагу на численні пам'ятки архітектури, побудовані в кінці XVII ст. московськими майстрами — між ними в першу чергу т. зв. дім Мазепи». Див.: Ернст Ф. Студіювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 229.

17. Для порівняння читаємо у Ф. Ернста: «Повною несподіванкою для екскурсантів було одвідання нових печер, викопаних у 1917–1919 роках біля Троїцького монастиря в Чернигові. Виявляється, що юрба сільських баб та дівчат викопала в горі цілу систему підземних церков

й коридорів та оздобила її по своєму розумінню скульптурною (прямо в стіні) орнаментациєю й росписом — остільки цікавими для студювання народного мистецтва, що згадані печери, безумовно, потребують спеціальної експедиції для обмірів, фотографування й замальовування цього єдиного у своєму ряді народного твору». Див.: Ернст Ф. Студювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 230.

18. У Ернста: «Музей культів зібрав дуже гарну збірку старого малярства, різьби, виробів по металу, тканин й т. и. Особливе захоплення художників викликали чудесні зразки старого шитва — дуже гарного по рисунку, виконанню й по тонах — і старі кліше деревляних гравюр чернігівської друкарні XVII віку. Художник А. Ф. Середа, за допомогою друкарської фарби, зробив по декілька відбиток від цих гравюр». Див.: Ернст Ф. Студювання пам'яток мистецтва м. Чернигова... — С. 230.

Михайло КРИВОЛАПОВ,
академік НАМ України,
доктор мистецтвознавства, професор

ШЕВЧЕНКО-ХУДОЖНИК

Тарас Григорович Шевченко був улюбленим учнем Карла Павловича Брюллова. Школу вчителя він засвоїв бездоганно, тож не дивно, що живописні твори Шевченка відразу впізнаються за брюлловською манерою виконання. Втім, до майстерні свого кумира Тарас прийшов уже сформованою творчою особистістю. Надзвичайно вразливий до художніх вражень, у дитинстві він бачив традиційні, улюблені в народі картини, мальовані сільськими малярами, так званих «козаків Мамаїв». У центрі композиції зазвичай зображено козака, що сидить на землі під могутнім дубом, на гілках якого він розвісив свою зброю — шаблю, мушкет, порохівницю. Він палить люльку й грає на бандурі або веде війну з настирливою комашнею («козак душа правдивая, сорочки не має, коли не п'є, так воші б'є, а все ж не гуляє»). І ось Шевченко малює картину «Катерина» у «брюлловській манері», нібито за мотивами своєї однойменної поеми. Насправді композицію побудовано на зразок народної картини. Постать героїні уособлює в ній сплюндровану, ображену Матір-Україну, вершник на другому плані — її гнобителя, селянин, що сидить у позі «козака Мамая» — це український народ, що з глибоким болем і співчуттям дивиться на свою нещасну матір, а в кремезному дубі втілено могутню силу козацьку, дубова гілочка під ногами Катерини — це її зламана доля.

Малював Тарас Григорович і побутово-жанрові твори, такі як «Циганка-ворожка», цілком, на перший погляд, у дусі свого вчителя. Втім, нічого подібного, жодної гумористичності, типової для тогочасних творів на «малоросійську» тематику, в його картині нема. Дівчина, якій ворожить циганка біля перелазу в стіні церковної споруди, має ту ж біду, що героїня Шевченкової поеми: вона буде покритою. Отож у змісті «Циганки-ворожки» бачимо суспільно-викривальний мотив. В ескізі «Хлопчик з собакою в лісі» зображено бездомного сироту, якому ніхто не співчуває, хіба що собака: теж гострий соціальний мотив.

Шевченко перший з художників-українців звернувся до історії своєї батьківщини, до часів козаччини. В офорті «Дари в Чигирині» він зобразив послів Московії, Туреччини і Польщі, які чекають відповіді Ради козацької на пропозиції своїх зверхників Україна, «вільна і незалежна», перейшла під їхню зверхність. Сюжет підкреслює характер колективного рішення Ради, за яким віддано перевагу Московському царству. Мимоволі згадує глядач про те, що російський цар не дотримав умов договору, укладеного в Переяславі, а Катерина II знищила гетьманське правління й покріпачила козацьких нащадків. Таким чином, в історичному сюжеті художник висловлює вельми небезпечні для уряду думки. У тій самій серії офортів є сюжет «Судня рада» — жалюгідна пародія на демократію. Рада відбувається біля головного «культурного осередку» села — корчми. Бачимо селян напідпитку, якогось «грамотія», що бере горілкою плату за свої послуги; біля ніг отамана, що головує на судній раді, лежить якась грудочка, за словами очевидця, одного з шевченківських товаришів, це не що інше, як кизяк. Отаман показує на кизяк своїм ціпком, та й каже: «Це діло треба розжувати». Ось які «діла» входять нині до компетенції сільської судної ради. Ще один офорт «Живописної України» — «Казка». Проте це не ілюстрація до фольклорного твору, адже казки з подібним сюжетом нема.